

Zielhonden en hun bedrijf in Gent en Oost-Vlaanderen

Lotelingen, remplaçanten en hun tussenpersonen

André Verbeke, Luc Devriese, Adrien Brysse

Inleiding

Slechts de mannelijke helft van de oudste generatie en de veteranen onder de folkloristen kunnen u voor de vuist verklaren wat men onder zielhond te verstaan heeft. In het Algemeen Nederlands spreekt men over een zielverkoper en men duidt met deze uitdrukking iemand die allerhande lieden op een min of meer bedrieglijke manier aanwerft: soldaten, matrozen, koloniale en arbeiders.

Dat schreef Maurits Van Wesemael in 1959, meer dan een halve eeuw geleden in de voorganger van *Van Mensen & Dingen* onder de geheimzinnige titel "Over zielhonden en hun bedrijf"¹.

In deze 21ste eeuw is de herinnering aan dergelijke mensonterende toestanden helemaal verdwenen. Daarom deze bijdrage. Een bewerking van de tekst uit 1959 hebben we aangevuld met nooit eerder gepubliceerde gegevens verzameld in de Wegwijzers van de Stad Gent en Oost-Vlaanderen voor de periode 1837 - 1857.

De militieloting

Alle jongelui die de leeftijd bereikten waarop ze in aanmerking kwamen voor militaire dienst (de militieverplichting), werden op een welbepaalde dag opgeroepen naar de hoofdplaats van het militiekanton (meestal samenvallend met het gerechtelijk kanton) waar ze woonden. Daar moesten ze de loting bijwonen. Die loting hadden we te danken aan de Franse overheersing, die bij de wet van 5 september 1798 dit onzalig wervingsstelsel in zwang had gebracht.

'Er invallen' was de standaarduitdrukking voor de loteling die uit de trommel een dienstplichtig nummer getrokken had, er zich aldus in geloot had. Zij die zo gelukkig waren een hoge « numero » te trekken - een nummer hoger dan het aantal in het kanton aan te werven dienstplichtigen - lootten er zich uit. Het waren spannende momenten. Er in of er uit? Alles hing af van het hoge of lage nummer. Alle opgeroepen werden meteen, *en plein air* en *en plein public*, medisch onderzocht. Dat was de medische *keuring*. Ook niet te benijden waren de zogenaamde twijfelaars: deze jongens hadden

1 Van Wesemael, M., Over zielhonden en hun bedrijf. In: *Oost-Vlaamse Zanten*, Gent, 1959, jg. 34, p. 1-6 en 1

een twijfelnummer tussenin getrokken. Pas naderhand, nadat het aantal afgekeurden bepaald was, zouden zij vernemen in welke zin over hun lot beslist was. Er moest immers een welbepaald contingent per kanton 'onder de wapens'.

De militaire dienst was erg gevreesd. Luc De Vos, historicus par excellence van de Belgische krijgsmacht, somt over bijna een hele dicht bedrukte bladzijde middeltjes op die onze voorouders bij de loting aanwendden om het noodlot te bezweren. Het leest als een ware catalogus van witte en zwarte magie². Zolang de militieloting in voege bleef (van 1798 tot 1909), werd het systeem door eenieder, en in de eerste plaats door de arbeidersstand, met recht en reden gevreesd en gehaat. De afkeer voor het leger was vooral toe te schrijven aan de duur van de dienst, de ziekten die geregeld woedden en de vervreemding (bevelvoering in het Frans, beperking van de vrijheid, ...), schrijft De Vos. Ook moeten we beseffen dat, in de over het algemeen precaire levensomstandigheden van die tijd, het al of niet kunnen beschikken over de hulp van een gezonde jonge man heel wat betekende voor de meeste families.

De militieverplichting varieerde tijdens de ruim een eeuw dat het systeem bestond, van vijf tot acht jaar, voor de 'klassen' 1826 en 1826 zelfs tien jaar. Maar in tegenstelling tot wat wel eens beweerd en geschreven wordt, duurde de effectieve legerdienst meestal relatief kort, één jaar tot hoogstens achttien maanden. De dienstplichtigen moesten wel ter beschikking blijven, mochten in die heel lange periode zelfs niet trouwen en werden regelmatig heropgeroepen voor enkele weken. Ook dat was impopulair.

De vervanging

Vrees en haat vermeerderden nog toen nauwelijks een jaar na de loting de zogenaamde plaatsvervanging ingevoerd werd. Gegoeden werden in staat gesteld zich van legerdienst vrij te kopen door te betalen voor een vervanger. Het was geen marginaal verschijnsel. Rond 1830 lag het aantal vervangers onder de dienstplichtigen rond 7%. Het steeg in de vijftiger jaren snel tot 20%, om in 1867 zelfs 36,7% te bereiken³. De meeste vervangers waren ongeletterd. De legerleiding zag dat met lede ogen aan:

Il s'ensuit que l'armée se recrute presque exclusivement dans les dernières classes de la population ... Le remplacement ... cette lèpre de nos institutions militaires ... introduit dans l'armée des éléments faibles au physique, usés soit par le débauche soit par les privations⁴.

Het moet ons dan ook niet verwonderen, zo schrijven De Vos e.m. (1992) dat vooral in

2 De Vos, L., *Het effectief van de Belgische krijgsmacht en de militiewetgeving, 1830-1914*, Brussel, 1985, p. 43. Met tal van details over het hele vervangingssysteem, o.m. over de sociale status van afkopers en afgekochten. De tekst van Van Wesemael werd in een ruimere context geplaatst en hier en daar gecorrigeerd aan de hand van gegevens aangereikt door De Vos.

3 De Vos, L., Coenen, L., Decat, F., De Vos, J., Rooms, E., *Belgische militaire geschiedenis aan de hand van documenten (1830-1990)*, Brussel, 1992, p. 17.

4 Anoniem ('un officier d'état major'), *Considérations sur le recrutement de l'armée*, Brussel, 1867, p. 23. Deze bron geeft percentages vervangers aan die gelijkaardig zijn aan degene opgegeven door De Vos e.m., 1992.

de jaren 1860 het vervullen van de legerdienst ervaren werd als een schande, als een teken van armoede; het zich laten vervangen werd een statussymbool.

De vervangers behoorden tot twee categorieën: je had de nummerverwisselaar en de plaatsvervanger. De eerste was een uitgeloot iemand die tegen vergoeding van nummer wisselde met een ingelote jongeman. De tweede stelde zich, na het beëindigen van zijn dienstplicht, tegen betaling ter beschikking om iemands plaats in te nemen. Al bestond er een wettelijk onderscheid tussen nummerverwisselaars en 'echte' vervangers, in de volksmond was het één pot nat: het waren allemaal remplaçanten. Het systeem was fraudegevoelig. Zo is het geval bekend van een plaatsvervanger die 41 ingelote dienstplichtigen zou vervangen en evenveel keer met de afkoopsom aan de haal ging. Wanneer een vervanger tijdens de eerste twee maanden ziek werd of deserteerde, moest de afgekochte zorgen voor een nieuw slachtoffer. Iets wat soms leidde tot chantage waarbij de vervangende voor belangrijke sommen werd afgezet.⁵

De behoeftige sukkel, die in de plaats van de bezitter het soldatenpak aantrok, ontving weliswaar een vastgestelde vergoeding, doch dit handjevol geld vermocht niet de steeds groeiende wrok weg te doezelen. Wel integendeel. Er zat bovendien nog een ander kwalijk aspect ingebakken in het systeem: sommige jongelui wisselden of vervingen in een situatie van meerdere tot mindere, van landeigenaar tot pachter, van werkgever tot werknemer⁶.

Luister hoe Karel Waeri loting en vervanging in twee van zijn liedjes ten gehore bracht:

De loting is een peste

Voor armen als wij,

de rijken zijn de beste

Zij blijven toch vrij.

(uit 'Lotelingslied')⁷.

5 De Vos, L., 1985, p. 62.

6 De Vos, L. e.m., 1992, p. 17.

7 Volledige tekst in De Vos, L. e.m., 1992, p. 21.

154/30
CONVENTION ENTRE
Mr Coenen

SCRIPTION MILITAIRE

DE L'AN 1814

Conscriit de l'an 1814.
Et Laermans

Aujourd'hui neuf Avril mil huit cent seize

Conscriit de l'an 10
N.º 69.

sont comparus devant nous Sous-Préfet de l'arrondissement de Bruxelles Département de la Dyle, (1) Mr Hubert Coenen Subrogant pour son fils Paul Coenen

SIGNALEMENT DU SUPPLÉANT.

Taille d'un mètre 180 millimètres,
Cheveux et Sourcils bruns
Yeux gris
Front haut
Nez gros
Bouche moyenne
Menton rond
Visage ovale
Teint brun

Conscriit de l'an 1814 de la Commune de Bruxelles désigné pour l'activité de service sous le N.º 123 dans le Canton de Bruxelles d'une part ; Et le nommé Lambert Laermans Conscriit de l'an Dix de la Commune de Bruxelles Département de la Dyle; ayant justifié qu'il a satisfait à la conscription, d'autre part. Lesquels nous ont déclaré, savoir: Le Mr Coenen présenter pour Suppléant ledit Laermans prénommé ; et ledit Laermans vouloir servir dans l'Armée active, au lieu et place de Paul Coenen

Marques particulières
né le 6 Janv. 1780
à Godeb. Beeck
fils de Jean
et de Catharina Hindrickx
profession d'ouvrier

Les Comparans, après nous avoir exhibé un certificat du Conseil de recrutement, portant admission dudit Laermans en remplacement de Coenen et nous avoir présenté un récépissé du Receveur particulier de cet Arrondissement, sous la date de ce jour constatant le versement fait à sa caisse d'une somme de 100 francs pour l'habillement du Suppléant dont il s'agit ;

(1) Indiquer les noms et prénoms du Conscriit s'il est majeur, ou ceux de son père, ou ceux de sa mère si elle est veuve, ou enfin ceux de son tuteur, et y ajouter ceux du Conscriit.

10

De Brusselaar Hubert Tee(k)man, vader van de ingelote milicien Paul, bevestigt in april 1814 dat Lambert Laermans als vervanger voor zijn zoon aangeworven werd (collectie A. Verbeke).

DÉPARTEMENT
DE LA DYLE.

MILICE NATIONALE

ARRONDISSEMENT

de *Bruxelles*

COMMUNE

de *Bruxelles*

Des 25,000 hommes, dont la levée a été ordonnée par
l'arrêté de S. M. du 1.er Avril 1815.

DÉCISION DU CONSEIL DE MILICE,
Extraite de la Liste du Tirage de la Milice nationale de la
Commune de *Bruxelles*

Sur la réclamation faite par le nommé

Paul

Teeman

Milicien de la commune de *Bruxelles*
canton de *Bruxelles*, ayant obtenu au Tirage
au sort le N.^o *562* et inscrit sur la liste du Tirage, sous
le N.^o *7011*, et tendante à être exempté du service de la
Milice, parce qu'il a prouvé qu'il n'a pas rempli son obligation

LE CONSEIL de Milice ayant reconnu que cette réclamation
était — fondée, a décidé que le susnommé *il* est *peu* apte
à faire partie de ladite Milice.

Fait en Séance du Conseil de Milice à *Bruxelles*
le *27* Mai 1815.

Signé *Paul D. Auelhac*

Pour Expédition conforme

Le Secrétaire Général du Gouvernement
du Brabant méridional

De militieraad erkent een jaar later dat Paul Teeman niet moet opgeroepen worden omdat hij een vervanger heeft (collectie A. Verbeke).

3. Division militaire

Place
de Metz

Empire

Français

8e Bataillon (Bis) du train d'Artillerie

CERTIFICAT D'ACTIVITÉ DE SERVICE.

LE Conseil d'Administration 8me Bataillon (Bis) certifie que le
nommé Lacmann Lambert fils de Jean " " " " "
" " " " " " et de Catherine Heurich " " " " "
domicilié à Geets Bet " " " " canton de Séau " " " " "
département de la Ryle " " " " né le 6 février 1780
à Geets Bet " " " " canton de Séau " " " " département
de la Ryle " " " " taille d'un mètre 78 Centimetre cheveux
et sourcils brun yeux gris front haut nez grand
bouche moyenne menton rond " " visage ovale marques
particulières petite vérole " " " " " " " " " " "
et marqué " " " " " " profession de Maréchal conscrit
de 1814 " " " " REMPLACE le nommé Teekman Paul du 6e B.
de la conscription 1814 " " de la commune de " " " " "
canton de " " " " " " département " " " " " " "

a été reçu sous les Drapeaux le 26 Avril 1813 " " " " a été
signalé au Registre-matricule sous le N.° 2570 " " " " et est présent

Fait à Metz le 26 Avril 1813 " " " "

Les Membres du Conseil d'Administration
du dit Bataillon " " " " "

Vu par le Sous Inspecteur aux revues
ayant la police du Corps.

A Metz " " " " le
24 Mai 1813 " " " "

[Signature]

[Signature]
[Signature]

Een attest van het Franse keizerrijk opgemaakt te Metz bevestigt dat Lambert Laermans (hoefsmid: maréchal) uit Geetsbets (kanton Zoutleeuw) sinds 1813 onder de wapens is en vanaf 1814 Paul Teekman vervangt (collectie A. Verbeke).

En als wij exerceeren

Zal menige rijke knol

Gerust zitten studeeren

In college of hogeschool.

Terwijl wij zitten in de slavernij

Zijn de rijke voor wat centen vrij.

(uit 'De Loting').

Zielverkopers - zielhonden

De invoering van de plaatsvervanging bood aan menig bijdehandse kroeghouder of barbier de welkome gelegenheid op een gemakkelijke manier schoon geld te verdienen. Nadat de 'handelaar' zijn commissie opgestreken had, bedacht hij zijn kandidaat-ervanger met een voorschot. De overblijvende som of *priem* (premie) werd pas na het voleindigen van de diensttijd ter hand gesteld. In regel gebeurde dat in de vorm van een spaarboekje.

De remplaçanten werden door dergelijke figuren geronseld onder de arme bevolking. Die lieten zich gaarne voor zakenlieden, *agenten van affaires*, doorgaan, maar ze werden zielhonden genoemd. In die naam had het volk inderdaad al de weerzin en al de afschuw gelegd die het voelde voor hun meer dan antipathieke bedrijvigheid, zo schrijft Van Wesemael⁸. De zielhonden waren geen handelaars in zielen, alias mensen, zoals in Gogol's absolute meesterwerk 'De Dode Zielen', of althans, het woord is niet daarvan afgeleid. Het is een verbastertering van ceel, dat zelf een samentrekking is van cedel, cedula: schriftelijk bewijs. Dat leert ons het onvolprezen WNT (*Woordenboek der Nederlandsche Taal*). In tijden waarin de meeste mensen nog ongeletterd waren en papier schaars en duur, betekende zo'n schriftelijk bewijs heel wat. Denk aan "doopceel" (uittreksel uit het doopregister)⁹.

Het WNT geeft voor "zielhond" enkel Vlaamse voorbeelden aan uit de eerste jaren van de 20ste eeuw en schrijft dat de term bij ons ontstaan is. Nederland - van oudsher een belangrijke koloniale zeemogendheid - had nochtans veel vroeger dan ons land het 'nut' van dergelijke mensenhandelaars leren kennen. Men noemde ze zielverkopers en ze ronselden vooral scheepsbemanningen. Voor het in die tijd onmenselijke en letterlijk levensgevaarlijke leven op zee waren slechts weinig spontane vrijwilligers te vinden. In onze streken verschenen die wervers pas na de invoering van de militieloting ten tonele.

8 Van Wesemael geeft aan dat zielhonden 'handelaars in ziertjes' waren en hij schrijft, blijkbaar ten onrechte, dat de term ook in Nederland gebruikt werd.

9 Dat is het bewijs dat iemand gedoopt is. Dit kwam in zwang na het concilie van Trente en speelde ongeveer de rol van het latere "uittreksel uit de burgerlijke stand".

VOORBEELD N° 8

bekendgemaakt bij het Koninklijk besluit
van 28 October 1873
gewijzigd door die van 20 October 1902
en 28 October 1903.

Art. 48 en 48bis der wet op de militie.

LICHTING VAN 1905.

GEMEENTE

Maldegem

18^e MILITIEKANTON.

NATIONALE MILITIE

LOTING. — WAARSCHUWING.

Het Gemeentebestuur te *Maldegem*
verzoekt den Heer *Roels Ivo*

(1) Dag, datum en uur opgeven

(2) Gemeente en lokaal opgeven.

zich aan te bieden den (1) *6^e maandag* te *9* uren 's *morgens*
6^e februari 1905
te (2) *Maldegem, Stalstraat, Werkmanskring*
om deel aan de *loting* te nemen.

Het parafeeren, in kokertjes steken en in de bus leggen der nummers zal, overoer-
komstig artikel 19 der wet, in 't openbaar geschieden, op *6^e februari 1905*
te *9* uren, in gemeld lokaal.

Het vestigt terzelfder tijd zijne aandacht op de navolgende voorschriften :

Bij de loting, dienen de miliciens al de redenen tot vrijstelling of ontslaging op te
geven, die zij vóór den militieraad willen doen gelden.

Wie meent aanspraak op vrijstelling *wegens andere redenen dan ziekte, lichaams-
gebrek of gemis aan lengte* te hebben, evenals wie aanspraak meent te hebben op
ontslaging van dienst, moet aan het College van Burgemeester en Schepenen de door
de wet vereischte getuigschriften vragen.

De aanvragen om getuigschriften *RAKENDE DEN VERMOGENTOKSTAND DER FAMILIE*,
moeten *mondeling of schriftelijk* gericht, 't zij tot den Arrondissementscommissaris
(of den afgevaardigde van den Arrondissementscommissaris), *den dag der loting,*
onmiddellijk, na deze verrichting, 't zij tot het Gemeentebestuur, binnen de *tien*
dagen. Er wordt den belanghebbende akte van zijne verklaring gegeven.

Na dit tijdsbestek, zijn geene aanvragen meer ontvankelijk, *tenware* zij gesteund
wezen op later gebeurde feiten.

Te *Maldegem*, den *13^e Januari 1905*.

BIJ BEVEL :

De Burgemeester,

De Gemeentesecretaris,

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

150

Oproepingsbrief voor Ivo Roels om de loting van 1905 te Maldegem bij te wonen, met er aan gehecht zijn noodlottig laag nr. 150 (collectie A. Verbeke).

afgekeurd bij het Koninklijk besluit
15 October 1873 gewijzigd
dit van 20 October 1902.

38 der wet op de militie.

27
LICHTING VAN 1905

GEMEENTE
Maldegem
18. MILITIEKANTON

Nationale Militie

Verzoek om vóór den Militieraad te verschijnen.

Het College van Burgemeester en Schepenen te *Maldegem*
verzoekt den Heer *Roels Ivo*
wonende *te Maldegem* voor de lichte van 1905
ingeschreven milicien, die bij de loting n° *10* getrokken heeft, te
verschijnen vóór den militieraad van het arrondissement *Gent-Becloo*
die zitting zal houden den *zaterdag, 11^e April 1905*
te *1/2* uren 's morgens, te *Becloo*
in het lokaal *Vredegerecht*

(1)

Te *Maldegem*, den *17^e Maart 1905*.

Bij bevel:

De Gemeentesecretaris,

De Burgemeester,

De Burgemeester

Uittreksels uit de wet op de militie

- Moeten vóór den militieraad verschijnen :
ingeschreven van het jaar en de bovenaan de lotinglijst
gestelden ;

de lichte ontslag van dienst verkregen hebben.

- De raad beslist over de toelating en de geschiktheid tot den
militie ; hij doet uitspraak over de bezwaren tegen
de lichte ; hij verleent de vrijstellingen en de ontslagingen,
maar in eersten aanleg.

- Hij die niet voor den raad verschijnt of wiens door de wet

teekend wordt door den arrondissementscommissaris of door de krijgs-
overheid ;

2° Binnen denzelfden termijn, indien het aangeteekend wordt door den
militie, of door zijne ouders of zijnen voogd, tegen eene beslissing die
hem voor den dienst aangewezen heeft ;

3° Binnen vijftien dagen, te rekenen van de eerste afkondiging, bij
artikel 46 voorgeschreven, indien het door ieder anderen belanghebbende
aangeteekend wordt.

e) De voorgaande voorschriften zullen worden nagekomen op straffe

Ivo Roels heeft er zich ingeloot. Via deze brief wordt hij er van verwittigd dat hij voor de Militieraad moet verschijnen. Deze zal zetelen te Maldegem in het Vredegerecht (collectie A. Verbeke).

De Algemeene Associatie ter Bevoordering van den Krijgsdienst

Van een ander kaliber, maar verre van onomstreden, was de *Algemeene Associatie ter Bevoordering van den Krijgsdienst* (*Association générale pour l'encouragement du service militaire*), na de Belgische onafhankelijkheid opgericht naar Frans voorbeeld. Deze beoogde een betere financiering van het vervangingssysteem was gedeeltelijk georganiseerd in de vorm van een verzekering. De *Association* was vooral in Brabant en later Oost-Vlaanderen actief. We lezen inderdaad in de Gents - Oostvlaamse *Wegwijzer* van 1837 een eerste aankondiging die gedurende een aantal jaren vrijwel ongewijzigd herhaald werd: -

Algemene Associatie voor de Bevoordering van den Krijgsdienst (onder de bescherming van Z.M. den Koning), te Brussel gevestigd in de Koningstraat nr. 64, bij notarialen act van den 16 augusti 1836 een kapitaal van 1.000.000 frank opgeregt en bij koninglijk besluit van de 9 september 1836 voor eenen termijn van 40 jaren gemachtigd, hebbende ingesteld 1° Eene kas van voorziening of Onderlinge Waerborg voor de jonglingen die tot den Krijgsdienst kunnen geroepen worden; 2° eene Kas van Plaetsvervanging in den Land-Militie; en 3° eene Kas van Vermeerdering of Tontine op Lijfrent¹⁰.

Families die het niet zo breed hadden, maar toch een centje opzij konden leggen, werden daarmee in de gelegenheid gesteld te sparen om hun aankomende zoon(s) vrij te kopen. In die periode bedroeg de afkoopsom bij de Associatie voor een soldaat 1500 F, meer dan wat moest worden betaald om een bescheiden huis te kopen. De vervangers ontvingen 500 F. Het hoge commissieloon van 1000 F bleef in de volgende decennia op hetzelfde niveau. Een nummervwisselaar verwierf je voor de helft van die som. Bij andere firma's en privéronselars was de prijs veel lager, maar die konden niet dezelfde garanties bieden. De werkelijke prijzen verschilden sterk met de tijd en zelfs van streek tot streek. Tijdens de grote crisis van 1848 kon men in West-Vlaanderen een vervanger vinden voor 600 tot 700 F, uitzonderlijk zelfs voor 100 tot 200 F.

In 1837 worden in de *Wegwyzer* vier adressen van plaatselijke agenten van de Algemeene Associatie in Oost-Vlaanderen opgegeven, respectievelijk te Gent, Aalst, Dendermonde en Sint-Niklaas. Voor Gent nam C. Van der Eecke, *agent der bank*, de zaken waar. Een jaar later was het aantal agenten gestegen tot zeven¹¹. De nieuwkomers woonden in Berchem voor Audenaerde, in Eeklo en in Ninove. Voor Gent werd de plaats van Van der Eecke ingenomen door L. Carpentier, *chef de bureau ten stadhuize*. Amper een jaar later kwamen er nog agentschappen bij in Deinze, Massemen-Westrem en Ronse. Berchem viel weg en in de plaats kwam Oudenaarde. En zo ging het voort. De *Wegwijzer* vermeldt nieuwe agentschappen in 1840 te Lochristi, Lovendegem en Sleidinge. Geraardsbergen kwam erbij in 1841, Lokeren in 1842.

Hierbij vallen, naast bedienden bij arrondissementsbesturen, de namen op van notabelen uit plaatselijk welbekende en gefortuneerde families. Zo vinden we te Aalst, J. Lixon, bediende bij het arrondissementsbestuur; te Oudenaarde, J.F.X. Wolfcarius,

10 De eerste aankondiging verscheen in de *Wegwyzer* van 1837. Tekst hier in de versie verschenen in de *Wegwyzer der stad Gend en provincialen Almanach voor Oost-Vlaenderen*, 1840, p. 322. De titel de *Wegwijzer* en de schrijfwijze ervan was nogal veranderlijk.

11 *Wegwyzer*, 1838, p. 302.

notaris; te Dendermonde (Sint-Gillis bij), J.F. Haems, zaakwaarnemer en landmeter; te Deinze, A. Tonneel, zoon, notarisklerk; te Eeklo, D.J. Vermeersch, hoofdbediende bij het arrondissementsbestuur¹²; te Lochristi, S. de Schryver, zoon, secretari; te Lovendegem, E. Staelens, secretaris; te Massemen-Westrem, M. Luyckx, zaakwaarnemer; te Sint-Niklaas, J. Deshayes, hoofdbediende bij het arrondissementsbestuur; te Ninove, J. Dedeyn, deurwaarder; te Ronse, C.A. Snoeck, notaris, en te Sleidinge, A. Buysse, eveneens notaris. In andere jaren treffen we in Ename de bekende naam Beaucarne aan, in Lokeren Van Winckel, te Geraardsbergen Rens.

Opmerkelijk is dat het aantal agentschappen vermeld in de *Wegwyzer* in 1846 terugviel van vijftien op zes, één per hoofdplaats van de zes Oost-Vlaamse arrondissementen. Het valt op dat de zes agenten allen officiële bedieningen waarnamen. We tellen één notaris, vier bedienenden in de arrondissementscommissariaten en één bureelhoofd in het Gentse stadhuis. In die jaren was de Associatie zwaar onder vuur komen te liggen en danig verzwakt. Na tal van tribulaties en een 'opkuis' onder de regering Rogier in 1848, bleef het systeem in beperktere mate bestaan. Een en ander verliep nu in samenwerking met de legeroverheid die zelf kandidaat-vervangers selecteerde onder de afzwaaiende dienstplichtigen. Voor de regeling in de verschillende kantons zorgden min of meer officiële figuren. Een typisch geval was Lambert Carpentier, de Gentse agent van de Associatie. Deze was diensthoofd van de tweede afdeling op het stadhuis. Militiezaken ressorteerden daar onder. Hij was dus wel geplaatst om die *zakens* af te handelen. Carpentier moet in de loop van 1861 met pensioen zijn gegaan, want in 1862 wordt een ander afdelingshoofd vermeld. Na 1861 vinden we in de *Wegwijzers* geen spoor meer van de verzekeringsassociatie. Zou de oppensioenstelling van Carpentier aan de basis liggen van de verdwijning van de Algemene Associatie vanaf 1862 uit Oost-Vlaanderen, of althans uit de Oost-Vlaamse Wegwijzers?

Het hoeft geen betoog dat de Associatie en haar notabele vertegenwoordigers, nauw gelieerd met de plaatselijke besturen, in de ogen van het volk de militievervanging een quasi officieel karakter bezorgde en een schijn van respectabiliteit, die de eigenlijke zielhonden onmogelijk konden opbrengen.

Gentse zielhonden en hun reclame

Vanzelfsprekend trokken de hierboven vermelde voorname heren niet zelf actief op zoek naar vervangers. Deze werden door de zielhonden 'geleverd' aan de families van ingelote dienstplichtigen die, al of niet via de Associatie, een spaarpotje gevuld hadden. Veel zielhonden waren wellicht eerder marginale figuren, maar anderen opereerden op behoorlijk professionele wijze. Ze betaalden dure advertenties in kranten zoals bijvoorbeeld de chique *Messenger de Gand*. Zo probeerden ze in contact te komen met kapitaalkrachtige families.

We kunnen trouwens heel wat informatie halen uit de fraaie (en dure) adreskaarten - reclamekaarten die deze heren uitgaven om hun zaak aan een vrij welgesteld publiek te

12 Vermeersch was volgens de *Wegwyzer* in 1842 gedegradéerd tot herbergier in het Patersstraetjen eveneens in Eeklo. Of cumuleerde hij dat beroep met zijn functie bij het arrondissementsbestuur?

laten kennen. Zo was er een op glanzend papier-couché gedrukte kaart voor rekening van P. B. (Petrus Bernard) Van Moorleghem, *agent van affaires en proprietaris. Hoogpoort 40 te Gent*. De bijkomende vermelding van *proprietaris* was bedoeld om vertrouwen te wekken. De man was huis- en/of grondbezitter (of beweerde dat te zijn) en kon dus financieel verantwoordelijk gesteld worden.

Als hoofdmotief heeft de tekenaar de voorstelling gekozen van een zitting van de keuringcommissie. Men herkent meteen de militaire en burgerlijke leden van genoemde commissie, de ontklede plaatsvervanger die onderzocht en opgemeten wordt, en de zielhond, die enige documenten aan de secretaris overhandigt. De tekst onderaan de tekening geeft precies aan wat er te gebeuren staat voor Van Moorleghem met zijn klanten en slachtoffers:

“belast zich met het stellen van Remplaçanten en Substituanten, en neemt de Kans aen om tegen eenen zekeren prys voor de Lotelingen nummers uyt te trekken, en die, in het lot vallende, door het stellen van mannen te zijnen Koste vry te maken.”

Een latere kaart van dezelfde Van Moorleghem heeft als hoofdmotief een samenspraak tussen de agent en twee burgerluidjes. De aanduidingen van naam en bedrijvigheid tweetalig: Bureau de remplacements et de substitutions/Bureel van remplacements en substitutien. De verdere tekst is alleen in het Frans gesteld. En wat voor een Frans! Een schitterend staaltje van het schoonste soldatenfrans uit die jaren:

« Ya (= il y a) marchandise et marchandise! voulez-vous un remplocant commun, ça n'vous coutera que 800 F mais j'vous en préviens c'est des filous, les voleurs, ça n'reste pas au régiment, ça s'donne de lair à la première occasion et faut r'joindre ... Voulez-vous y mettre 1500 francs prenez moi ça, c'est pas beau, mais c'est bon, ça a des papiers... tant qu'on en veut! et ça ne bronchera pas du service pendant vos six ans. »

De agent waarschuwt dus voor de vele deserterende vervangers:

“ça s'donne de l'air.”

Die weglopers zouden in menig geval dieven en baanstropers worden waarvoor degene die hen 'kocht' tegen een lage prijs (800 F) uiteindelijk toch nog mocht opdraaien voor zijn slechte *marchandise*.

Wat verder over Van Moorleghem geweten is, kan in enkele woorden verteld worden. Als 25-jarige jonge man was hij zich in 1828 te Gent komen vestigen, waarschijnlijk direct na zijn militaire dienst. In de schaduw van het stadhuis had hij zijn intrek genomen in een tapperij en logementshuis. Het eerste spoor van hem in de Wegwijzers duikt op in 1839 onder de hoofding *Afspanningen en Logementen te Gent - Eersten Wijk - Parochien S. Baefs, S. Jacobs en S. Nicolaes, het stadhuys, bij van Morleghem, Hoogpoort 40*¹³. Ter oriëntatie: het Sint-Jorishof was toen Hoogpoort nr. 44.

Wanneer Van Moorleghem met zijn *affaires* begon, valt niet te achterhalen. In 1854 verliet hij de tapperij om te verhuizen naar de Koestraat. Bij die gelegenheid trok hij

een Frans kleedje aan en meldde hij zich aan als *agent d'affaires*, het bewijs dat hij zich wel van de bierkruijk maar niet van de loteling wenste te vervreemden.

Zoals Van Moorleghem waren er nog meer zielhonden in de korte periode waarover de Wegwijzers ons over hun bestaan inlichten. Zo kan een lijstje opgesteld worden dat de periode 1838 - 1856 bestrijkt en enkel Gent omvat: Gom. Van de Waele, F. Bytebier, P.G. Gilis, Mart. Helaert, Francies De Vidts, Fr. Gartiser, een zekere Lepage en J. De Meyer (of Meyer), van wie een mooie herhaaldelijk gereproduceerde reclamekaart bekend is¹⁴.

Al deze heerschappen voerden zich zelf op als *agent van affaires, voor milicie-zaken of ook of vooral voor milicie-zaken*. Ze vermeldden uiteraard ook allen heel precies hun adressen, maar we laten deze hier achterwege omdat meerdere van hen veelvuldig verhuisden. De agenten waren blijkbaar ook niet ieder jaar op het appel, of ze lieten zich althans niet ieder jaar in de Wegwijzers vermelden.

Een derde zielhond aan wie we wat meer aandacht besteden, duikt op in de Wegwijzer van 1852: Borrenbergs, *agent-generael der verzekeringsmaetschappij tegen den krijgdsdienst* te Brussel gevestigd. Deze figuur wordt niet vermeld bij de hierboven beschreven *Algemeene Associatie* zelf. Hij vertegenwoordigde een andere maatschappij die, althans naar haar naam te oordelen, niet *ter bevoordering*, maar -minder schijnheilig- *tegen den krijgdsdienst* leek te zijn. Ook deze man verhuist om de haverklap. In 1852 woont hij in de Spiegelstraat (Kwaadham). Drie jaar later huist hij in Ledeborg (*Buiten de Keizerpoort*) en weeral een jaartje later blijkt zijn adres Belgradestraat 50 te zijn, in de destijds meest armzalige buurt van Gent. En dat wil wat zeggen!

19

Borrenbergs had nochtans talent voor zaken want, wanneer in 1855 er voor het eerst reclame in de Wegwijzer verschijnt, en wel op afzonderlijke gele blaadjes (voorlopers van onze Gele gidsen), komt hij daarvoor de pinnen met een afzonderlijke aankondiging. De tekst spreekt voor zich, al willen we er toch de aandacht op vestigen dat de man zich voorstelt als vertrouwenspersoon met kennis van zaken waarvan zijn slachtoffers, eenvoudige luitjes, niets afwisten en waarvoor ze ontzag, zelfs heilige schrik hadden.

Vanaf 1857 vinden we in de Wegwijzers verder geen spoor meer van militiezaken afhandelende *zaekwaernemers*. Heeft de drukker-uitgever zelf die mannen buiten gekegeld of was het systeem zo marginaal geworden dat er geen reclame meer voorgemaakt werd? Hoe dan ook, bij de afschaffing van de militieloting in 1909 waren te Gent op zijn minst nog vier zielhonden bedrijvig: de uitbater van een herberg aan de Bennesteeg, een inwoner van het Koophandelsplein, een herbergier-barbier die zaken deed op de hoek van de Kunstlaan en de Sint-Amandsstraat, en tenslotte de tapper die de kelderverdieping van het Lakenmetershuis (Vrijdagmarkt) als hoofdkwartier uitgekozen had. Van nog een andere dergelijke figuur en nog een andere vorm van reclame getuigt een gevelopschrift aan de Oude Beestenmarkt waarvan we hierbij een foto reproduceren.

Reclamekaart van P.B. Van Moorlegem (collectie DSMG, Begijnhof, Sint-Amandberg).
Becommentarieerd in de hoofdtekst.

20

NATIONALE MILITIE.

MARTIN BORRENBERGS, Zaekhandelaer, woonende buiten de Keizerpoort n.º 74, te Ledeborg, by Gent, berigt de belanghebbenden dat hy zich byzonderlyk gelast met het bezorgen van Plaetsvervangers en Nummervervisselaers, op eene verzekerde en goedkoope wyze, maekt ook arrangementen voor de loting, geeft raed in militiezaken, maekt allerlei Petitiën en Reclamatien, essent de moeiljyke zaken der militiens, dit alles aen eenen civielen prys, en betaelbaer na de vereffening der zaek, of vrystelling der militien. Hy beveelt zich in de gunst van het publiek, en verzoekt het ruchtbaer te maken.

Advertentie op de gele bladzijden van de Wegwyzer 1855 (Stadsarchief Gent) van zaekhandelaer – zielhond Borrenbergs. Meer uitleg in de hoofdtekst.

John Flanders beschrijft de laatste loting te Gent

We eindigen met een extraatje van formaat, een krantenstukje van John Flanders (Raymond De Kremer, 1887-1964). Het verscheen onder de titel 'De laatste loting' in Het Volk, jaargang 1959, precies een halve eeuw na de opheffing van het systeem. Niemand kon beter dan John Flanders beschrijven hoe zo'n loting verliep. Zijn buitengewoon levendige voorstelling van zaken in een, na al die jaren, nog even sprankelend blijvende stijl valt nauwelijks te evenaren¹⁵. We moeten hem enkel corrigeren waar hij het had over bloedhonden. Blijkbaar wist hij nog dat de volksnaam van de ronselaars naar honden verwees, maar de juiste term was hem ontschoten. Ook in Gent sprak men wel degelijk van zielhonden¹⁶. De hiernavolgende tekst is overeenkomstig gecorrigeerd, maar blijft verder, op enkele minieme taalaanpassingen na, trouw aan het origineel.

1907, de zondag vóór de loting. In zijn café op de Vrijdagmarkt, zong Henri Van Daele:

Terwijl den ienen sliep zuu zacht

Stond de remplaçant op wacht

Soms te rillen in de kêwe vanden nacht ...

En hij eindigde met de triomfantelijke uitroep:

Courage jongens morgen es't de laatste lotinge. Weg mee de bloedwet!

En het publiek zong in koor:

Terwijl we zitten in de slavernij,

Zijn de rijken mee hulder centen vrij!

Maar Henri was mis: het zou nog twee jaar duren alvorens het uit was met loten. De laatste loting greep plaats in 't jaar 1909, dus vijftig jaar geleden.

De laatste lotingsmaandag

De oude Gentenaar bij wie we komen aankloppen, kan het zich nog goed herinneren. Trouwens hij heeft er een van de vijf of zeshonderd laatste lotelingen bijgeroepen.

Het is een triestige regenachtige maandag. Zoals altijd op die dag, was de Botermarkt vol volk, lotelingen en hun familieleden, duivenmelkers die het getrokken nummer aan een hunner duiven zouden vastmaken, opdat ze thuis rap het nieuws zouden vernemen, en vooral nieuwsgierigen.

15 'De laatste loting' verscheen op 30 maart 1959 in het dagblad *Het Volk*. Hier overgenomen uit Flanders, J. (samensteller A. Verbeke), *Dat was een tijd!*, 1996, p. 261-263.

16 Lievevrouw-Coopman, L., *Gents woordenboek*, heruitgave, Gent, 1974, p. 1784. Men gebruikte ook het woord zielhouderij voor de plaatsvervanging.

In de grote zaal van 't Stadhuis werden bij 't opengaan der deuren, de namen A tot en met de D binnengelaten. Op het verhoog achter de tafel en de trommel zaten Jan Van de Winkele, de chef van het 7e bureel en zijn eerste bediende, de populaire Pol Van Wonterghem.

De naamafroeping begon:

"Adam... Alfons Adam!"

Geen antwoord.

"Adam... Alfons Adam!"

"Hij es nog in 't Paradijs!", riep een farceur uit de hoop.

Voor de derde maal werd Adam opgeroepen en toen hij niet kwam, werd er door een schepenbode voor hem geloot.

"Dertienhonderd en zoveel!"

Sakkernonde de wegblijver had chance!

Toen volgden de oproepingen in een snel tempo,

De trommel draaide, de loteling trok een kartonnen buisje, dat hij M. Van de Winkele overreikte, en waar Pol van Wonterghem met een ijzeren draadje het nummer deed uit springen.

"Twaalfhonderd... , Veertienhonderd... , Vijftienhonderd..."

Op zijn minst vijftien hoge nummers kwamen achter elkaar uit, en toen ontstond geroezemoes in de zaal:

Er zit geen slechte in!

Maar aan de schoonste dingen komt een einde.

"Drij honderd vijf en zeventig!"

Het was de eerste die "er in was".

Maar de onfortuinlijke trok de schouders op en grinnikte:

"Ten kan mij nie schillen. 'k manke!"

Inderdaad de jonge vent mankte gelijk een kapotte tafel.

"En hij es't er tons nog scheel bij...", fluisterde Pol zijn chef in 't oor.

Daarna verliep het gelijk bij al de lotingen met kreten van vreugde, uitroepen van spijt, gesakker,... En soms ook stille droefheid.

Rond de middag liep alles ten einde: de laatste "W" was weggegaan. De letter "Z"

kwam aan de beurt.

“Zenner Johannes!”

De laatste loteling van Gent.

“t Zal ne goeie zijn”, zei Pol van Wonterghem met een bemoedigende glimlach.

Een slanke jonge man, een universitair, trad glimlachend naar voren en nam heel kalmjes het laatste buisje.

“Elf honderd vijf en veertig!”

Hij was er uit! De laatste loteling van Gent had er zich uit getrokken.

“Voor goed en altijd, uitgelot”, zei M. Van de Winkele en hij klopte op de trommel, toen Johannes Zenner zich heel bedaard verwijderd had.

“De trommel verhuizen tot onder d’expeditie.” zei Pol, *“en hij mag t’er blijven.”*

Inderdaad, de trommel verhuisde in een klein stofferig kamertje, boven de trap van het schepenbodekantoor, vlak onder de burelen van de expeditie, de galeien van het stadhuis, waar de opeenvolgende gemeentesecretarissen de oproermakers en de herrieschoppers plachten te stoppen.

“De zielhonden hent aan hulder flassche...”

Hoewel men zou gedacht hebben dat de laatste loting in een rumoerige apotheose zou ten onder gaan, was het stiller dan gewoonlijk. Daarbij was men in het publiek nog zo zeker niet dat het “uit was met de bloedwet”.

Men hoorde nog wel:

“Min broere die moest loten

Hij lot mee vol plezier

Hij steekt zijn hand al in de trommel

Viertienhonderd komt maar lanst hier!

*En viertienhonderd veur ezuu e manneke Viertienhonderd es da nie
genoeg?”*

Of ook:

“De soep es slecht

Ze kan nie slechter wezen!”

met geestdrift uitgegalmd door de gelukkigen die een "goed" nummer hadden getrokken. Of jammerend:

"De soep es goed

Ze kan nie beter wezen!",

door de onfortuinlijken met een "slecht" nummer.

Maar toch minder dan tijdens de vroegere lotingdagen.

Toen gebeurde iets eigenaardigs.

In die jaren zag men voor het venster van sommige herbergen een plakkaat met opschrift en waarop een lancier te paard stond afgebeeld. De baas van dat café was een "zielhond", dat wil zeggen dat hij "V.A.P." (volontaires à prime) ronselde voor het leger. De sukkels die door zijn tussenkomst vrijwilliger bij het leger werden, kregen 1.600 fr¹⁷. Gewoonlijk waren het jonge klanten die met een geweldige poef stonden bij deze herbergbazen, die zich lieten overhalen. De zielhonden waren meestal oud-soldaten of onderofficieren die goed konden praten en het soldatenleven als het schoonste ter wereld afschilderen. Arme V.A.P. 's, ze wisten niet dat ze doorgaans met de meeste minachting zouden worden beschouwd door hun medesoldaten en zelfs door hun oversten. En de zielhonden stonden bij het publiek niet hoog in aanzien.

Op die laatste lotingsdag grepen voor de huizen van sommige zielhonden kleine manifestaties plaats:

"Laat uwe lancier d'er maar van deure rijen!"

"Trek maar uw plakaatje af, g'hêt het aan uw flassche!"

"Mijn kommerce es om ziepe!" snikte Moustas van tegen de Zuivelbrugge, een tamelijk sympathieke herbergier nochtans, die de jongens "nooit deed drinken, om ze te doen tekenen" en nooit aandrong om hen te doen verteren.

"t Zal mijn duud koste!" verzekerde hij.

Wat hem niet belet heeft bij de negentig te worden!

Nochtans hebben we een "zielhond" gekend die dit was omdat zijn vader het geweest was en die de jongens letterlijk afraadde om zich te "engageren".

Een witte raaf...

17 Of die vervangers zelf dat bedrag in handen kregen is minstens betwifelbaar. Een lancier behoorde tot de ruitery (cavalerie) die oorspronkelijk chargeerde met lansen.

Zoals in Frankrijk alles eindigt op liedjes, gebeurt dit dikwijls ook in Gent. En weer kwam Henri Van Daele aan 't woord of aan de toon¹⁸:

Te lang heeft deze wet

Ons grondwetboek besmet

't Es al soldaat dat er leeft

En biene an zijn g... heeft!

En nu moet iedreen in den brand

Veur het vaderland!

*Foto genomen op de Oude Beestenmarkt te Gent (jaar onbekend, verzameling A. Verbeke). De gevel van estaminet De Witte Mauw op de achtergrond draagt een lang opschrift tussen een afbeelding van een soldaat met geweer (links) en een soldaat te paard (rechts) dat als volgt luidt: Eenig hoof bureel tot het aanwerven van vrijwilligers met primie 1600 franken voor het Belgisch leger door byzondere gemachtigde agenten daartoe aangesteld door het Ministerie van oorlog. Jongelingen van 20 tot 35 jaren mogen zich aanbieden om rechtstreeks ingelijft te worden zonder medehulp van andere personen die daartoe niet gemachtigd zijn. Over dit beeld en de zielhonden zie Verbeke, A., *Het Gent van Toen, Brugge, s.d.*, p. 61.*

18 Van Daele zinspeelt op het feit dat de militaire dienst bepaald door loting vervangen werd door dienstplicht voor iedereen (de algemene dienstplicht), behalve een minderheid vrijgesteld om medische of familiale redenen. *Den brand veur het vaderland* zou enkele jaren later effectief uitbreken ... en velen zouden 'er in blijven'.

(8)

A
SAFE AND EASY
R E M E D Y,
PROPOSED FOR THE RELIEF OF
THE STONE AND GRAVEL,
THE SCURVY, GOUT, &c.

A N D
FOR THE DESTRUCTION OF WORMS
IN THE HUMAN BODY,

ILLUSTRATED BY CASES.

TOGETHER WITH

AN EXTEMPORANEOUS METHOD OF IMPREGNATING WATER,
AND OTHER LIQUIDS, WITH FIXED AIR, BY SIMPLE MIXTURE
ONLY, WITHOUT THE ASSISTANCE OF ANY APPARATUS, OR
COMPLICATED MACHINE.

BY NATHANIEL HULME, M.D.

OF THE ROYAL COLLEGE OF PHYSICIANS, LONDON.
PHYSICIAN TO THE CHARTERHOUSE, &c.

THE SECOND EDITION.

L O N D O N :

PRINTED BY JAMES PHILLIPS, FOR G. ROBINSON, IN WATER-NOSTER-ROW;
AND P. LINSLEY, IN THE STRAND.

MDCCLXXVIII.

[Price 2s.]